

КРИТЕРІЇ КВАЛІФІКАЦІЇ ОСНОВИ СЛОВА В МОРФЕМНОМУ АНАЛІЗІ

У статті розглядаються проблемні питання морфеміки, зокрема те, які типи основ існують, які основи визначати в морфемному аналізі слова, а також питання похідності (мотивованості) та непохідності (немотивованості) основи.

В україністиці досліджувалося саме поняття "основа слова", проте, на нашу думку, існує різнобій у питаннях, які основи у слові наявні, які основи виділяти, а також у критеріях кваліфікації основи слова: що розуміємо під тим чи іншим типом основи, а залежно від цього – які саме афікси входять до складу того чи іншого типу основи, а які не входять і чому (І. Ковалик, О. Волох, М. Плющ, О. Безпояско, К. Городенська, Г. Циганенко, М. Шанський, О. Земська, В. Немченко, В. Горпинич, Л. Вакарюк, С. Панцьо та інші).

Спираючись на думку цих дослідників, ми намагалися визначитися із тим, які типи основ виділятимемо у словах, зокрема при здійсненні морфемного аналізу. Тож у морфемному аналізі слова пропонуємо визначати насамперед *основу словозміни*, характеризувати її, а якщо у слові наявні формотворчі афікси, – то й *основу формотворення*.

Немає, на нашу думку, чіткості і в такому питанні, як похідна і непохідна основа. Дещо спрощено підходять до визначення похідності/непохідності основи: членується на морфеми – похідна, не членується – непохідна. Це породжує багато проблем, особливо при практичному морфемному аналізі слова. Тому цілком слушно видається думка В. Горпинича, який вводить ще одне поняття – "*перехідне явище між похідністю та непохідністю*" – і пропонує так кваліфікувати зв'язані основи [1: 18]. Такий аспект і є визначальним у практичному морфемному аналізі слів. Так, у шкільній практиці визначають основу як частину слова без закінчення. Це лексична основа слова. До неї входять усі морфеми, крім флексії.

У підручниках із сучасної української літературної мови останніх років видання дається таке визначення і тлумачення основи, що не розв'язує даних проблем: основа – це частина змінюваного слова, що виражає його лексичне значення [2: 256:147] та інші. Як бачимо, визначення досить загальне, крім того, не розрізняються види основ залежно від того, в яких актах зміни слова бере участь основа. Але зауважується, що до основи не входять афікси з граматичним значенням. Оскільки серед граматичних афіксів розрізняють формотворчі (суфікси та рідше префікси), тобто ті, що беруть участь в актах формотворення, і словозмінні (флексія), тобто ті, що виражають синтаксичні зв'язки та відношення між словами, то до основи слова не входять флексії та формотворчі афікси, наприклад: *степовий*, *вітер* (основи: *степов-*, *вітер*); *бачу*, *бачиш* (основа теперішнього часу *бач-*); *бачив*, *бачила*, *бачило* (після відкидання нульової флексії та флексій *-а*, *-о* і формотворчих суфісів *-в*, *-л* – основою минулого часу є форма *бачи-*).

У "Словаре-справочнике лингвистических терминов" Д.Е. Розенталя та М.О. Теленкової маємо таке визначення основи: "Часть слова, в которой содержится его лексическое значение и которая остается, если отнять окончание и формообразующий суффикс" [4: 187].

Та найгрунтовніше, на нашу думку, визначення основи дано в навчальному посібнику В.О. Горпинича: "...основа слова (словоформи) – це системна сукупність морфем і асемантичних сегментів, яка формує індивідуальне лексичне значення певного слова" [5: 52]. На цій підставі автор відносить до основи слова (словоформи) на морфемному рівні усі службові морфеми: суфікси, префікси, постфікси й інтерфікси, які в певних позиціях є обов'язковим компонентом слова, тому що на базі кореня за допомогою словотвірних, формотвірних морфем і навіть за допомогою асемантичних відрізків (інтерфіксів) формується лексичне значення слова (словоформи). У цьому ж ключі дається і таке визначення основи: "Основа – ядерная часть слова, с которой связано его вещественное лексическое значение и которая остается за вычетом из него словоизменительных морфем (окончаний)" [6: 353].

При визначенні основи як граматично незмінної, чи незмінюваної (словник дає два терміни) частини слова, що виражає основне його значення, в сучасному мовознавстві неоднаково розуміється граматична змінюваність слів, у результаті чого по-різному визначаються межі основи слова.

Одні мовознавці під основою слова розуміють частину слова без словозмінних морфем, тобто закінчень і словозмінних суфіксів, інші – частину слова без словозмінних та формотвірних морфем. Отже, допускаються зовсім різні тлумачення основи як значущої одиниці мови. Всі вони цілком обґрунтовані. В той же час при різних підходах до визначення даного поняття під основою розуміються різні мовні одиниці. Йтиметься про різні типи основ, які реально існують у мові і з якими доводиться мати справу при лінгвістичному аналізі слів на різних рівнях.

Основи різних типів можуть бути виділені у складі одного й того ж слова, словоформи. Так, у словоформі "*солодий*" можуть бути виділені такі основи різних типів: основа *солоди-* як частина слова без словозмінної морфеми *-ий* (*солодий*, *-ого*, *-ому*), основа *солод-* як частина слова без словозмінної морфеми *-ий* і формотвірної морфеми *-и-*.

У традиційній граматиці російської мови (в українській традиційній граматиці теж), в тому числі й у сучасній шкільній граматиці, основа звичайно визначається як частина змінного слова без закінчення або як частина слова без суфікса інфінітива, тобто під основою змінного слова розуміється та його частина, яка залишається після відділення від нього словозмінних морфем [7: 60]. Основа, що визначається таким чином, виражає не

тільки лексичне значення слова, але й деякі граматичні значення, носіями яких є формотвірні афікси: суфікси вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників та прислівників, дієслівні суфікси та префікси видової кореляції, станові суфікси тощо. Це **словозмінна основа слова**. В спеціальній літературі вона називається і морфологічною, і лексичною, і формотвірною, і основою словоформи. Актуальним видається нам питання про суфікс *-й* у словах *пир[іа]*, *чита [іу]*, *чита[іе]ш*, *чита[іе]* тощо, поява якого зумовлюється потребами словозміни, зокрема парадигми числа та особової парадигми, що дає підставу трактувати його як формотворчий суфікс. Підтвердження цього знаходимо в навчальному посібнику Н.А. Москаленко, М.М. Фашенко, Ф.П. Смагленка "Сучасна українська літературна мова. Лексичний, фонетичний і граматичний аналіз" [8: 89-92]. Це питання на сьогодні розроблене недостатньо, особливо в україністиці.

У сучасному мовознавстві основа також часто визначається як частина слова без словозмінних і формотвірних морфем, тобто під основою розуміється поєднання кореневих і словотвірних морфем [7: 60-62]. Це постійна частина слова, яка не змінюється при вираженні граматичних значень слова, тобто є спільною для всіх. Серед словозмінних основ особливо виділяються так звані перервані (некомпактні) основи, що мають у своєму складі словотвірні та формотвірні постфіксальні морфемі. Особливість таких основ у тому, що наявні в них морфемі роз'єднуються флексійними чи афіксальними словозмінними морфемами, що не відносяться до словозмінної основи, наприклад: *як-а-сь*, *готувал-а-сь*.

При такому розумінні основи вона завжди є виразником саме лексичного значення слова, становить основу слова з точки зору формотворення. Це **формотвірна основа слова**. У спеціальній літературі вона звичайно називається лексичною основою слова [7: 62]. Формотвірні основи виділяються у складі всіх граматично змінюваних слів. Вони (на відміну від словозмінних) однакові за своїм морфемним складом у всіх граматичних формах.

У лінгвістичній літературі існує ще одна основа як частина твірного слова без словозмінних, формотвірних і словотвірних морфем. Це основа з точки зору словотворення, словотвірної структури, тобто це словотвірна, або дериваційна, основа слова, яка в сучасному мовознавстві звичайно називається твірною, мотивованою, базовою основою та іншими термінами.

Підтвердження думки щодо таких типів основ знаходимо у навчальному посібнику Л.О. Вакарюк, С.Є. Панцьо. Граматичні основи, пов'язані з утворенням граматичних форм слів (відмінюванням, дієвідмінюванням і т.ін.), автори поділяють на основи словозміни та основи формотворення. Основа словозміни (словозмінна основа) – це частина слова без закінчення, наприклад: *день-*, *серйозн-ий*. Основа формотворення – це частина слова, яка залишається в ньому після відокремлення закінчення і формотворчого суфікса (афікса), наприклад: *мисли-ти*, *мисли-л-а*, *мисл`-ать*, *домисл`-ен-ий*, *мисл`-ачи* [9: 57]. Дві основи також виділяли, щоправда, не називаючи їх, М.М. Богдан, Н.А. Титаренко у своїй методичній розробці для студентів-заочників [10: 5].

З погляду сучасних семантико-словотвірних зв'язків основа може бути похідною (мотивованою) та непохідною (немотивованою). Між цими полярними групами існують перехідні випадки, які свідчать про різні ступені похідності.

Похідна (мотивована) основа – це основа, до складу якої, крім кореневої морфемі, входять словотворчі афікси і яка мотивується через семантико-словотвірні зв'язки з іншими словами того ж кореня, наприклад: *генетичний (генетика)*, *мовний (мова)*, *білизна (білий)*. Отже, корінь похідної основи мотивується тим же коренем у словах з непохідною основою.

Ознаки похідності основи:

1) наявність внутрішньої форми, етимона (в основі слова "*підніжний*" етимonom є слово "*нога*"; корінь *ніж-*);

2) здатність основи до подільності на морфемі (в основі слова "*підніжний*" чітко виділяється корінь *ніж-*, префікс *під-*, прикметниковий суфікс *-н-*);

3) наявність в основі вільного кореня (*-ніж-*), який може вживатися без суфіксів і префіксів, тобто мотивується словом з непохідною основою ("*нога*").

Непохідна (немотивована) основа – це основа, яка збігається з коренем, тобто основа, у якій не виділяються словотворчі афікси і яка не мотивується через зв'язки зі спільнокореновими словами, наприклад: *мова*, *білий*.

Ознаки непохідності основи:

1) відсутність внутрішньої форми, тобто імпліцитний (прихований) характер етимона (небо, земля, вода);

2) відсутність в основі службових морфем, тобто нерозкладний характер її (дощ, берег) [5: 52].

Проте не всі слова за такими ознаками можна розділити на ці дві групи. Основи значної кількості слів мають лише частину ознак похідності. Так, вони членуються на морфемі, але не мотивуються словом з непохідною основою, наприклад: *пташечка (птаха, птиця)*, *вулиця (провулок)*. До слів з такими коренями (*пт-*, *вул-*) не існує мотивуючого слова з непохідною основою. Це говорить про те, що такі слова поступово починають втрачати окремі риси похідних основ – спочатку мотивуюче слово з непохідною основою, потім семантичні зв'язки з раніше спорідненими словами і, нарешті, здатність до членування на морфемі.

У морфеміці української мови діє дві взаємопротилежні тенденції розвитку:

1) від похідності до непохідності;

2) від непохідності до похідності [5: 54].

У межах першої тенденції, на нашу думку, наявне **перехідне явище між похідністю та непохідністю**, що ми і зазначаємо у зразках морфемного аналізу. В основі цього явища лежить поняття зв'язаної основи.

Поняття "зв'язана/вільна основа" тісно пов'язане з поняттям "зв'язаний/вільний корінь", зумовлене ним.

Зв'язана основа – це основа, яка не має здатності вільно виявляти свій морфемний склад, наприклад: *відмикати*; вільна основа – це основа, що має здатність вільного вияву свого морфемного складу, наприклад: *подорожній* [9: 60]. Зв'язані основи – це такі подільні основи з відносно прозорою або й стертою внутрішньою формою, корінь яких утратив ознаки вільної морфеми, тобто втратив здатність вживатися самостійно без службових морфем, наприклад: *ож-ин-а*, *боч-к-а*, *вій-ськ-о* тощо [5: 54-55].

Отже, зв'язані основи відірвалися від групи похідних і розвиваються в напрямі до непохідних. Це перехідне явище між похідністю і непохідністю. Коли ж зв'язані основи називати похідними, то відбувається, на нашу думку, абсолютизація лише однієї риси – здатності до виленовування морфів. І навпаки, якщо зв'язані основи називати непохідними, то підкреслюється нездатність кореня до вільного функціонування і нехтується ще досить жива і регулярна риса – подільність на морфи.

Висвітлення цих проблем, за нашим переконанням, поглиблює методика практичного морфемного аналізу слова.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Горпинич В.О. Будова слова і словотвір. – К., 1977. – 118 с.
2. Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П. Грищенка. – К., 1997. – 493 с.
3. Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я. Плющ. – К., 1994. – 414 с.
4. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. – М., 1985. – 399 с.
5. Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія. – К., 1999. – 207 с.
6. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл.ред. В.Н. Ярцева. – 2-е изд. – М., 1998. – 685 с.
7. Немченко В.Н. Современный русский язык. Словообразование. – М., 1984. – 255 с.
8. Москаленко Н.А., Фашенко М.М., Смагленко Ф.П. Сучасна українська літературна мова. Лексичний, фонетичний і граматичний аналіз. – Київ – Одеса, 1980. – 160 с.
9. Вакарюк Л., Панцьо С. Українська мова. Морфеміка і словотвір. – Тернопіль, 1999. – 220 с.
10. Богдан М.М., Титаренко Н.А. Морфологічний розбір. – Житомир, 1970.

Матеріал надійшов до редакції 15.12.2003 р.

Прус В.В. Критерии квалификации основы слова в морфемном анализе.

В статье рассматриваются проблемные вопросы морфемики, в частности то, какие типы основ существуют, какие основы определять при морфемном анализе слова, а также вопрос членимости (мотивированности) и нечленимости (немотивированности) основы.

Prus V.V. Criteria of Word Stem Qualification within Morphemic Analysis.

The article sets out issues on morphemics and, specifically, the types of stems which should be defined within morphemic analysis. The word structure and its division are also the concern of the present paper.